

**TILSHUNOSLIKDA TERMINOLOGIYANING SHAKLLANISH
BOSQICHLARI: TARIXIY, NAZARIY VA METODOLOGIK TAHLIL**

<https://doi.org/10.70728/qdpi.v08.i01.032>

Odilov Bunyodbek Odil o‘g‘li

Samarqand davlat chet tillar instituti mustaqil izlanuvchisi

E-mail: bunyodkadr@gmail.com

Annotatsiya. Mazkur tadqiqotda tilshunoslik terminologiyasining shakllanishi va tarixiy taraqqiyoti ilmiy tafakkur evolyutsiyasi, bilish nazariyasi hamda lingvistik modellash jarayonlari bilan uzviy bog‘liq holda tahlil qilinadi. Termin va terminologiya tushunchalarining gnoseologik, ontologik va metodologik asoslari ochib berilib, terminologik tizimlarning vujudga kelishi, ularning paradigmal o‘zgarishlar bilan aloqadorligi izchil yoritiladi. Tilshunoslik terminologiyasining antik falsafiy tafakkur doirasida paydo bo‘lishidan tortib, zamonaviy kognitiv, diskursiv va fanlararo integratsiyalashgan konseptual modellar darajasigacha bo‘lgan rivojlanish bosqichlari uzluksiz ilmiy jarayon sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, terminologiyaning ilmiy bilimni strukturallashtirish, kategoriyalash va kommunikativ muomalaga kiritishdagi hal qiluvchi o‘rni nazariy jihatdan asoslab beriladi.

Kalit so‘zlar: termin, terminologiya, ilmiy tafakkur, konseptualizatsiya, terminologik tizim, nominatsiya, ilmiy diskurs, kognitiv model, metatil, ilmiy paradigma.

Аннотация. В настоящем исследовании анализируется формирование и историческое развитие терминологии в лингвистике как процесс, неразрывно связанный с эволюцией научного мышления, теорией познания и процессами лингвистического моделирования. Раскрываются гносеологические, онтологические и методологические основы понятий «термин» и «терминология», последовательно освещаются закономерности возникновения терминологических систем и их связь с изменениями научных парадигм. Формирование лингвистической терминологии рассматривается как непрерывный научный процесс — от античного философского мышления до современных когнитивных, дискурсивных и междисциплинарных концептуальных моделей. Кроме того, обосновывается решающая роль терминологии в структурировании, категоризации и включении научного знания в коммуникативный оборот.

Ключевые слова: термин, терминология, научное мышление, концептуализация, терминологическая система, номинация, научный дискурс, когнитивная модель, метаязык, научная парадигма.

Abstract. This study examines the formation and historical development of terminology in linguistics as a process inextricably linked with the evolution of scientific thought, theory of knowledge, and linguistic modeling processes. The gnoseological, ontological, and methodological foundations of the concepts of “term” and “terminology” are elucidated, and the regularities in the emergence of terminological systems and their relation to paradigm shifts are systematically analyzed. The formation of linguistic terminology is interpreted as a continuous scientific process, spanning from ancient philosophical thought to contemporary cognitive, discursive, and interdisciplinary conceptual models. Furthermore, the study substantiates the pivotal role of terminology in structuring, categorizing, and integrating scientific knowledge into communicative practice.

Keywords: term, terminology, scientific thought, conceptualization, terminological system, nomination, scientific discourse, cognitive model, metalanguage, scientific paradigm.

Kirish. Zamonaviy ilm-fan taraqqiyotini terminologiyasiz tasavvur etish, aslida, ilmiy tafakkurni tushunchalarsiz tasavvur etish bilan barobar holatdir. Chunki fan, eng avvalo, borliqni tasvirlash emas, balki uni tushunchalar orqali anglash va modellashtirish shaklidir. Har qanday tushuncha esa o‘zining lisoniy ifodasiga — terminiga ega bo‘lgan taqdirdagina ilmiy muomalaga kiradi. Shu ma’noda, terminologiya fanning tashqi bezagi emas, balki uning ichki intellektual karkasi, nazariy konstruksiyasi va epistemologik tayanchidir.

Tilshunoslik fanining o‘zi ham tarixan til hodisalarini oddiy tasvirlashdan ularni nazariy modellashtirish darajasiga ko‘tarilgan jarayonda shakllangan. Bu jarayon esa, muqarrar ravishda, til haqidagi bilimlarni tushunchalar tizimi sifatida tashkil etishni, ularni aniq nomlashni va mantiqiy tizimga solishni taqozo etgan. Demak, tilshunoslik terminologiyasining shakllanish tarixi, aslida, tilshunoslik fanining ilmiy tafakkur sifatida shakllanish tarixidir.

Bugungi globallashuv, fanlararo integratsiya va raqamli ilmiy kommunikatsiya sharoitida terminologiya masalasi sof lingvistik muammo doirasidan chiqib, umumilmiy, madaniy va hatto siyosiy ahamiyat kasb etayotganini ko‘ramiz. Chunki terminologiya orqali nafaqat bilim uzatiladi, balki ilmiy makonda muayyan intellektual an‘ananing mavjudligi va raqobatbardoshligi ham ta‘minlanadi. Shu sababli tilshunoslik terminologiyasining shakllanish bosqichlarini tarixiy, nazariy va metodologik jihatdan chuqur tahlil qilish bugungi fan oldida turgan dolzarb vazifalardan biridir.

Adabiyotlar tahlili va tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy bilishning mohiyati borliqni bevosita tasvirlashda emas, balki uni tushunchalar orqali qayta qurishda namoyon bo‘ladi. Tushuncha esa, ma’lumki, tafakkur mahsuli bo‘lib, u faqat lisoniy shaklga ega bo‘lgan taqdirdagina ijtimoiy bilimga aylanadi. Ana shu nuqtadan qaraganda, termin — bu oddiy so‘z emas, balki bilish jarayonining mantiqiy-kognitiv natijasidir. Termin tushunchani nafaqat nomlaydi, balki uni ilmiy tafakkur tizimiga kiritadi, boshqa tushunchalar bilan munosabatini belgilaydi va shu orqali ilmiy manzaraning bir bo‘lagiga aylantiradi.

Tilshunoslik terminologiyasining tarixiy shakllanishi insoniyat tafakkurining mifologik va falsafiy bosqichlardan ilmiy tafakkur bosqichiga o‘tish jarayoni bilan chambarchas bog‘liqdir. Qadimgi dunyo tafakkurida til borliqni anglash vositasi sifatida talqin qilinarkan, u hali mustaqil tadqiqot obyekti emas, balki falsafiy mulohazalarning yordamchi vositasi sifatida mavjud edi. Qadimgi yunon an‘anasida “logos”, “onoma”, “rhema”, “phoné” kabi tushunchalar orqali til hodisalari tavsiflangan bo‘lsa-da, bu birliklar hozirgi ma‘nodagi qat‘iy terminologik tizimni emas, balki umumfalsafiy kategoriyalar majmuini tashkil etgan.

O‘rta asrlar davriga kelib, ayniqsa arab va lotin ilmiy an‘analari doirasida, tilni tavsiflash va normativlashtirish ehtiyoji keskin kuchaydi. Bu ehtiyojning sababi shundaki, til endi nafaqat fikrlash vositasi, balki muqaddas matnlarni sharhlash, ilmiy bilimlarni uzatish va ta‘lim berishning asosiy quroliga aylanadi. Natijada grammatik tushunchalar tizimlashtirildi, ular aniq terminlar bilan ifodalanib, muayyan mantiqiy tuzilishga ega bo‘lgan tizimga aylantirildi. “Ism”, “fe‘l”, “harf”, “sarf”, “nahv” kabi tushunchalar shu davrda nafaqat amaliy, balki nazariy kategoriya sifatida ham mustahkamlandi. Biroq bu bosqichdagi terminologiya hali to‘liq ilmiy-nazariy emas, balki asosan normativ-didaktik xarakterga ega edi.

Yangi davr Yevropa ilmiy tafakkurida yuz bergan tub burilish tilshunoslik terminologiyasining ham sifat jihatdan yangilanishiga olib keldi. XVIII–XIX asrlarda shakllangan qiyosiy-tarixiy tilshunoslik tili faqat mavjud holatida emas, balki tarixiy taraqqiyot jarayonida o‘rganish zarurligini ko‘rsatdi. Bu esa mutlaqo yangi tushunchalar tizimini va ularga mos terminologik apparatni talab qildi. “Fonetika”, “morfologiya”, “sintaksis”, “etimologiya”, “ildiz”, “affiks”, “fleksiya” kabi terminlar aynan shu ehtiyoj natijasida ilmiy muomalaga kirib keldi. Bu davrdan boshlab terminologiya tilshunoslik fanining ichki tuzilishini aks ettiruvchi tizimli hodisa sifatida shakllana boshladi.

XX asr tilshunoslik tarixida metodologik inqiloblar asri bo‘ldi. Strukturalizm va undan kelib chiqqan sistemaviy yondashuvlar tilni bevosita kuzatiladigan birliklar majmui sifatida emas, balki abstrakt munosabatlar tizimi sifatida talqin qildi. Shu bilan birga, ilmiy tahlil obyekti ham tubdan o‘zgardi: endi tadqiqot markazida “tovush” yoki “so‘z” emas, balki “fonema”, “morfema”, “leksema”, “semema” kabi nazariy konstruksiyalar turadigan bo‘ldi. Bu hol terminologiyaning tabiati o‘zgarganini, ya‘ni u endi real obyektlarni emas, balki ilmiy tafakkur mahsuli bo‘lgan abstrakt modellarni nomlay boshlaganini ko‘rsatadi. Shu tariqa terminologiya ilmiy tafakkurning formal-logik va model-asosli xarakterini bevosita aks ettiruvchi mexanizmga aylandi.

Natija va muhokamalar. Zamonaviy tilshunoslikda esa ilmiy paradigma yana bir bor kengaydi. Endi til faqat ichki tizim sifatida emas, balki insonning bilish faoliyati, madaniy tajribasi va kommunikativ amaliyoti bilan uzviy bog‘liq hodisa sifatida talqin qilinmoqda. Bu esa terminologiyaning ham yangi bosqichga ko‘tarilishiga sabab bo‘ldi. “Konsept”, “freym”, “ssenariy”, “diskurs”, “mental leksikon”, “lingvokulturologik makon” kabi terminlar paydo

bo‘lishi ilmiy tafakkur markaziga endi til tizimining o‘zi emas, balki til orqali tashkil topadigan bilimlar manzarasi qo‘yilganidan dalolat beradi.

Shu o‘rinda termin yaratish jarayonining ichki mexanizmlariga alohida to‘xtalish lozim. Terminologik birliklar tarixan ichki so‘z yasash imkoniyatlari, semantik qayta talqin, metaforik ko‘chirish, kalkalash va o‘zlashmalar orqali shakllanib kelgan. Bu jarayon tasodifiy emas, balki ilmiy bilishning mantiqiy ehtiyojlari bilan belgilanadigan qonuniy jarayondir. Har bir yangi ilmiy nazariya muqarrar ravishda yangi tushunchalar tizimini, demak, yangi terminologik apparatni vujudga keltiradi.

Zamonaviy sharoitda terminologiya oldida turgan eng murakkab muammolardan biri milliy ilmiy til bilan global ilmiy diskurs o‘rtasidagi munosabat masalasidir. Bir tomondan, har bir milliy til o‘z ilmiy tafakkurini mustaqil terminologik vositalar orqali ifodalashga intiladi. Ikkinchi tomondan esa, xalqaro ilmiy muloqot yagona yoki kamida uyg‘unlashgan terminologik maydonni talab qiladi. Shu sababli bugungi terminologiya siyosati nafaqat lingvistik, balki strategik-madaniy ahamiyatga ham ega bo‘lib bormoqda.

Umuman olganda, tilshunoslik terminologiyasining shakllanishi — bu bir martalik hodisa emas, balki ilmiy tafakkur taraqqiyoti bilan birga uzluksiz davom etib kelayotgan murakkab intellektual jarayondir. Har bir yangi ilmiy paradigma o‘zining tushunchalar tizimini yaratadi, bu tizim esa o‘z navbatida terminologiyada mustahkamlanadi va fan tarixida navbatdagi bosqichni belgilab beradi.

O‘tkazilgan tahlillar shuni ko‘rsatadiki, tilshunoslik terminologiyasi fan taraqqiyotining tashqi mahsuli emas, balki uning ichki intellektual tuzilmasini belgilovchi, ilmiy tafakkur shakllanishining zaruriy sharti hisoblanadi. Terminologiya orqali ilmiy bilim nafaqat ifodalanadi, balki konseptual jihatdan tashkil etiladi, mantiqiy tizimga solinadi va nazariy model darajasiga ko‘tariladi. Shu bois terminologiyaning shakllanish jarayonini o‘rganish, aslida, tilshunoslik fanining ilmiy tafakkur sifatida shakllanish mexanizmlarini o‘rganish bilan barobardir.

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tilshunoslik terminologiyasining taraqqiyoti tarixiy jihatdan uzluksiz, lekin ichki mazmuniga ko‘ra bosqichma-bosqich paradigmalar yangilanishlar asosida kechgan murakkab intellektual jarayondir. Antik davrda til haqidagi tushunchalar asosan falsafiy-mantiqiy kategoriyalar doirasida shakllangan bo‘lsa, o‘rta asrlarda ular normativ-grammatik tizim sifatida mustahkamlandi. Yangi davr Yevropa tilshunosligida esa terminologiya fan ichki tuzilishini aks ettiruvchi konseptual apparat sifatida shakllandi va nihoyat, XX–XXI asrlarga kelib, u abstrakt modellashtirish hamda kognitiv-konseptual tahlil vositasiga aylandi.

Shu nuqtayi nazardan, terminologiyaning rivojlanishi tilshunoslik fanining tadqiqot obyektiga bo‘lgan munosabati qanday o‘zgarganini yaqqol ko‘rsatib beradi. Agar dastlab terminlar real til hodisalarini bevosita nomlashga xizmat qilgan bo‘lsa, keyingi bosqichlarda ular tobora ko‘proq ilmiy tafakkur tomonidan yaratilgan nazariy konstruksiyalarni — abstrakt birliklar, modellar va konseptual sxemalarni ifodalash vositasiga aylangan. Bu hol

terminologiyaning bilish jarayonidagi passiv aks ettiruvchi vosita emas, balki ilmiy tafakkurni faol tashkil etuvchi mexanizm ekanini ko‘rsatadi.

Tadqiqot shuni ham ko‘rsatadiki, zamonaviy tilshunoslik terminologiyasi endilikda faqat struktural-sistemaviy tasnif bilan cheklanib qolmay, balki kognitiv, diskursiv va madaniy-interpretativ yondashuvlar bilan ham bevosita bog‘langan holda rivojlanmoqda. “Konsept”, “freym”, “diskurs”, “mental leksikon” kabi terminlarning ilmiy muomalaga kirib kelishi tilshunoslik fanining tadqiqot markazi til tizimining o‘zidan inson ongida tashkil topadigan bilimlar manzarasiga tomon siljiganini ko‘rsatadi. Demak, terminologiya bugungi kunda nafaqat tasvirlovchi, balki konseptual modellashtiruvchi va bilishni strukturallashtiruvchi funksiyani ham bajarib kelmoqda.

Alohida ta’kidlash lozimki, termin yaratish va terminologik tizimni shakllantirish jarayoni tasodifiy yoki faqat til ichki imkoniyatlari bilan belgilanadigan hodisa emas. Bu jarayon, avvalo, ilmiy bilish ehtiyojlari, metodologik yondashuvlar va hukmron ilmiy paradigma bilan belgilanadi. Har bir yangi ilmiy nazariya muqarrar ravishda yangi tushunchalar tizimini yuzaga keltiradi va shu bilan birga yangi terminologik apparatni ham talab qiladi. Shu sababli terminologiya taraqqiyoti fan taraqqiyotining bevosita ko‘rsatkichi sifatida namoyon bo‘ladi.

Zamonaviy globallashtirish sharoitida terminologiya oldida turgan eng muhim vazifalardan biri — milliy ilmiy tafakkur manfaatlari bilan xalqaro ilmiy kommunikatsiya talablari o‘rtasida muvozanatni ta’minlashdir. Bir tomondan, har bir milliy til ilmiy bilimni o‘z lisoniy va madaniy resurslari asosida ifodalashga intiladi. Ikkinchi tomondan esa, global ilmiy makonda umumqabul qilingan terminologik tizimlardan uzilish ilmiy muloqotni qiyinlashtiradi. Shu bois zamonaviy terminologik siyosat milliylik va universallik tamoyillarini uyg‘unlashtirishga qaratilgan bo‘lishi lozim.

Xulosa. Umuman olganda, mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, tilshunoslik terminologiyasi fan uchun ikkilamchi yoki yordamchi vosita emas, balki uning ichki nazariy tuzilishini belgilovchi, ilmiy tafakkurni tashkil etuvchi va konseptual bilimlar tizimini shakllantiruvchi fundamental mexanizmdir. Terminologiyani o‘rganish orqali, aslida, tilshunoslik fanining qanday fikrlashi, qanday modellar asosida borliqni anglashga intilishi va qanday konseptual yo‘nalishda rivojlanayotganini aniqlash mumkin.

Shu ma’noda, tilshunoslik terminologiyasining shakllanish va taraqqiyot qonuniyatlarini o‘rganish nafaqat nazariy, balki metodologik va strategik ahamiyatga ham ega bo‘lib, u milliy ilmiy tilni rivojlantirish, zamonaviy ilmiy diskursga integratsiyalashuv hamda kelajakdagi lingvistik tadqiqotlarning konseptual yo‘nalishlarini belgilash uchun mustahkam nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro‘yxati:

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. — М., 1966.
2. Реформатский А.А. Введение в языковедение. — М., 2000.

3. Лотте Д.С. Основы построения научно-технической терминологии. — М., 1961.
4. Суперанская А.В. Общая терминология. — М., 1989.
5. Mamadjanova I.R. Til va fan: terminologik masalalar. — Toshkent, 2020.
6. To‘raqulova F.G. O‘zbek tili terminologiyasining shakllanish bosqichlari. — Samarqand, 2019.
7. Hamidov A.J. Til va bilim: konseptual model. — Toshkent, 2021.
8. Bahodirov Sh.M. Tilshunoslik va fanlararo tadqiqot. — Toshkent, 2022.
9. ISO 1087: Terminology — Vocabulary. — Geneva, 2000.